

УДК 94(477.82) "1965\1970": 631.115

Я. М. Шабала – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, давньої та середньовічної історії України Волинського національного університету імені Лесі Українки

Соціально-економічний розвиток волинського села в 1965-1970 рр.

Роботу виконано на кафедрі археології, давньої та середньовічної історії України ВНУ ім. Лесі Українки

У статті проаналізовано урядову аграрну політику середини 1960-х рр., розкрито суть і зміст косигінських реформ, показано їх вплив на становище сільського господарства Волинської області. На основі статистичних даних охарактеризовано основні показники та динаміку соціально-економічного розвитку волинського села в 1965–1970 рр.

Ключові слова: аграрна політика, реформа, волинське село, закупівельні ціни, капіталовкладення, колгосп, радгосп, економічні показники.

Шабала Я. М. Социально-экономическое развитие волынского села в 1965–1970 гг. В статье анализируется правительственная аграрная политика середины 1960-х гг., раскрываются сущность и содержание косыгинских реформ, показано их влияние на состояние сельского хозяйства Волынской области. На основании статистических материалов дана характеристика главных показателей и динамики социально-экономического развития волынского села в 1965–1970 гг.

Ключевые слова: аграрная политика, реформа, волынское село, закупочные цены, капиталовложения, колхоз, экономические показатели.

Shabala Ya. M. Social-economic development of the Volyn village in the 1965–1970. The article deals with the governmental agrarian policy in the middle of 1960-ies, considers the content and goal of the Kosygin's reforms, and their influence on the development of agriculture in Volyn district. The indicators and the dynamics of social-economic development of the Volyn village in 1965 – 1970 have been analyzed on the basis of statistic data.

Key words: agrarian policy, reform, Volyn village, purchase prices, investment, collective farm, economic data.

Постановка наукової проблеми та її значення. Аграрна історія України другої половини 1960-х рр. достатньо відображена у вітчизняній історіографії. Одним із аспектів досліджень стала урядова аграрна політика, яка визначила стратегію та основні напрями розвитку сільського господарства. Однак у працях вітчизняних і зарубіжних дослідників, у тому числі й сучасних, вона отримала досить суперечливі оцінки: одні вважають, що реформи, започатковані в 1965 р., призвели до значних зрушень у сільському господарстві України і зумовили позитивну динаміку його розвитку в наступному п'ятиріччі, інші, схильні до більш критичних оцінок, акцентують увагу на прорахунках, які викликали накопичення кризових явищ і ставлять під сумнів її результативність.

Що стосується історії сільського господарства Волині цього періоду, то вона висвітлена фрагментарно лише в працях радянської доби. Для них здебільшого характерні апологетика колгоспного ладу, намагання довести його соціально-економічну ефективність, замовчування гострих проблем колгоспно-радгоспної системи. За останні 20 років аграрна історія Волині другої половини ХХ ст. не стала предметом серйозних наукових досліджень, тому очевидною є потреба більш детального її вивчення та об'єктивної інтерпретації.

Метою нашого дослідження є вивчення регіонального аспекту проблеми, що дає можливість більш детально проаналізувати показники соціально-економічного розвитку українського села та виявити і позитивні, і негативні тенденції у розвитку аграрного сектору в 1965–1970 рр.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Хрущовські реформи в галузі сільського господарства, започатковані в 1953 р., дали певний ефект, хоча він виявився тимчасовим. Як свідчать статистичні дані, у Волинській області зросла продуктивність основних галузей сільськогосподарського виробництва, зміцнилася матеріально-технічна база колгоспів і радгоспів, дещо покращився добробут трудівників села. Наприклад, від 1955-го до 1965 р. виробництво зернових та зернобобових зросло з 321,5 тис. до 486,9 тис. т, цукрових буряків – з 398,5 тис. до 1232,8 тис. т, картоплі – з 635,7 тис. до 1070,0 тис. т. У тваринництві також сталися

помітні зрушення. Так, виробництво м'яса за означений період зросло з 38,2 тис. до 57,1 тис. т, молока – з 263,3 тис. до 424,1 до тис. т [12, 53, 78]. На кінець семирічки волинські господарства виконали на 104,3 % план продажу м'яса, молока – на 121,8 %, яєць – на 107,4 %, зернових – на 103,4 %, цукрових буряків – на 101,1 % [7, арк. 1, 20, 29, 61, 119].

Однак, якщо розглядати ці реформи не в розрізі регіону, а в загальнодержавному, то на межі 50–60-х років вони втрачають динаміку, все більше виявляється їх безсистемність і непослідовність, що в кінцевому результаті призводить до спаду загальних темпів росту сільськогосподарського виробництва. Від 1959 р. до середини 1960-х рр. темпи розвитку сільськогосподарського виробництва у Волинській області, як і по всій УРСР, почали уповільнюватися. Особливо це було відчутно у тваринницькій галузі, де спостерігається спад поголів'я великої рогатої худоби (ВРХ) з 627,5 тис. голів у 1963 р. до 616,8 тис. голів у 1965 р., поголів'я корів зменшилося відповідно з 280,4 тис. до 277,3 тис. голів, свиней – з 499,7 тис. до 384,2 тис. голів [1, 97]. Тогочасні обмеження щодо розвитку індивідуальних господарств призвели до того, що в господарствах населення в 1965 р. кількість корів становила 92 %, а свиней – 90 % порівняно з 1959 р. [1, 102].

Головною причиною тимчасового ефекту нової аграрної політики було те, що реформи не торкнулися економічних, організаційних і, що важливо, ідеологічних основ тодішнього аграрного ладу. Залишилися недоторканими відносини власності, соціалістична планова економіка з адміністративно-командним управлінням і регулюванням, які, незважаючи на очевидну економічну доцільність, загальмували розвиток ринкових відносин і в економіці загалом, і в аграрному секторі зокрема.

У середині 1960-х рр. стала очевидною потреба внесення серйозних змін в урядову аграрну політику. Перші важливі кроки в цьому напрямі зроблено в листопаді 1964 р. прийняттям низки рішень, які скасували укази щодо обмежень особистих підсобних господарств колгоспників, робітників і службовців. На виконання указів і постанов про збільшення присадибних ділянок та норм утримання худоби у Волинській області було передбачено збільшення присадибного господарства для 24 653 колгоспних дворів на загальну площу 3 046 га і для 12 192 дворів робітників та службовців – на 1 092 га. Середній розмір присадибної ділянки колгоспників планувалося довести до 0,39 га, робітників і службовців – до 0,38 га. Щодо норм утримання худоби, то кількість ВРХ розраховували довести до 136 голів, а свиней – до 139 голів на 100 господарств [3, арк. 35].

Уже до середини травня 1965 р. поголів'я корів і телиць у господарствах колгоспників, робітників і службовців збільшилося на 24 700 голів, поголів'я свиней – на 35 500 голів. Для допомоги у придбанні худоби було виділено 239 тис. крб позик. Щоб забезпечити потреби населення у випасах та грубих кормах для худоби, додатково в 1965 р. було виділено 146 тис. га пасовища і 23,3 тис. га меліоративного фонду земель держлісфонду [3, арк. 61, 111].

Унаслідок ужитих заходів порівняно з 1965 р. станом на 1 січня 1967 р. в особистих підсобних господарствах населення кількість ВРХ зросла з 238 тис. до 290,5 тис. голів (майже на 18 %), свиней – з 220,1 тис. до 253 тис. голів (майже на 15 %) [1, 102].

Однак головні заходи щодо покращення стану справ у сільському господарстві накреслив березневий 1965 р. пленум ЦК КПРС. Серед основних причин відставання сільського господарства були названі порушення економічних законів розвитку соціалістичного виробництва, принципів матеріальної зацікавленості колгоспників і працівників радгоспів, правильного поєднання суспільних і особистих інтересів, недоліки в організації закупівлі і заготівлі сільськогосподарської продукції, недостатні капіталовкладення в будівництво і зміцнення матеріально-технічної бази, помилки в керівництві сільським господарством [10, 503]. На основі рішень пленуму було прийнято ряд конкретних постанов та ухвал економічного й організаційного характеру, які визначили основні напрями розвитку аграрного сектору і СРСР загалом, і окремих республік та областей.

Найважливішими з них, які безпосередньо вплинули на економічне становище колгоспів і радгоспів, було збільшення капіталовкладень у сільське господарство, списання заборгованості за кредити і куплену в МТС техніку, відстрочення платежів за авансами, підвищення закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію. Так, у 1965 р. було збільшено закупівельні ціни на пшеницю й жито до 76 крб за тону, або на 15 % (у поліських районах до 130 крб), на гречку – на 50 %, на просо – на 64,2 %. Із травня цього ж року було встановлено надбавки щодо діючих закупівельних цін на худобу: на ВРХ – 35 %, на свиней – 33 % [9, 482, 483]. Було також суттєво змінено практику

заготівель і закупок сільгосппродукції: якщо раніше господарствам план доводився на один рік, то віднині встановлювався твердий план закупок зерна на шість років. За здану понад план продукцію встановлювалася надбавка у розмірі 50 % основної закупівельної ціни. Важливим кроком також був перехід до гарантованої грошової оплати праці колгоспників.

Суттєвим заходом, спрямованим на покращення економічного становища волинських господарств, стало послаблення їх боргової залежності. Так, із колгоспів області було списано заборгованість по довго- і короткотермінових позичках на суму 13,7 млн крб, а також за придбану в МТС техніку на суму 468 тис. крб [6, арк. 181].

Збільшення капіталовкладень у сільське господарство області сприяло значному росту основних виробничих фондів колгоспів і радгоспів. Про динаміку їх росту свідчать такі дані (див. табл. 1) [4, арк. 273].

Таблиця 1

Вартість основних виробничих фондів (у т. ч. худоби) в колгоспах і радгоспах у 1965–1969 рр. (млн крб)

1965 р.	1966 р.	1967 р.	1968 р.	1969 р.
185,6	208,6	224,2	245,7	271,6
% до 1965 р.	112,4	120,8	132,4	146,3

Як видно із таблиці, у 1969 р. вартість основних виробничих фондів зросла на 46,3 % порівняно з 1965 р. За означений період забезпеченість колгоспів області основними виробничими фондами з розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь зросла з 19,7 до 28,3 тис. крб., або на 43,7 % [4, арк. 274].

За роки восьмої п'ятирічки значно покращилося технічне оснащення волинських господарств. Так, станом на 1 січня 1971 р. майже подвоїлася кількість тракторів – 15 059 одиниць проти 8 374 у 1965 р., комбайнів налічувалося 2 222 проти 1084 у 1965 р. [1, 125; 2, 130]. Значно зріс рівень механізації робіт в основних галузях сільського господарства. Для піднесення продуктивності рільництва з 1965 р. стрімко зростає постачання мінеральних добрив у колгоспи та радгоспи області. Так, якщо в 1964 р. було внесено 1562 тис. ц міндобрив у фізичній вазі, то в 1965 р. – 2091 тис. ц, а в 1969 р. цей показник було доведено до 2676 тис. ц [4, арк. 11].

Покращення фінансового стану господарств, зміцнення їх матеріально-технічної бази загалом позитивно вплинули на результативність сільськогосподарського виробництва. Основні результати роботи аграрного сектору Волинської області можуть продемонструвати такі показники (табл. 2) [6, арк. 27].

Таблиця 2

Показники виконання п'ятирічного плану з виробництва і продажу основних видів сільськогосподарської продукції

Сільгосппродукція	5-річний план 1966–1970 рр.	Виконано	
		фактично	у відсотках до плану
виробництво			
зерно (тис. т)	2460	2328	94,6
цукровий буряк (тис. т)	5722	6904	120,6
льон-волокно (тис. т)	49,8	52,7	106,8
картопля (тис. т)	2933	2200	75,0
овочі (тис. т)	331,5	258,6	78,0
м'ясо (тис. т)	224,2	260,2	116,1
молоко (тис. т)	1072,3	1205,5	123,8
яйця (млн шт.)	66,5	83,9	126,2
вовна (ц)	11259	11195	99,4
продаж			
зерно (тис. т)	225	341	151,5

цукровий буряк (тис. т)	5550,5	6257	112,7
льон-волокно (тис. т)	47,0	49,4	105,1
картопля (тис. т)	550	501	92,0
овочі (тис. т)	186,4	212,5	114,0
м'ясо (тис. т)	191,9	244,7	127,5
молоко (тис. т)	748,5	975,1	130,3
яйця (млн шт.)	60,8	69,0	113,5
вовна (ц)	1134	1219,1	107,5

Як видно із таблиці, за роки п'ятирічки не було виконано плану з виробництва зерна, картоплі, овочів і вовни, хоча план продажу було значно перевиконано за всіма показниками, окрім вовни. Щодо такої важливої галузі, як зерновиробництво, то, незважаючи на недовиконання планових показників, у загальних обсягах воно зростало. Якщо в 1961–1965 рр. у Волинській області виробництво зерна становило 1898,5 тис. т, то в 1966–1970 рр. воно було доведене до 2621,4 тис. т. Середньорічний рівень виробництва відповідно зріс із 379,4 тис. до 524,3 тис. т, тобто збільшився на 38,2 % . Заготівля зерна за п'ятирічку також збільшилася з 340,9 до 360,3 тис. т, приріст становив 5,7 %. План закупівель 1970 р. було виконано на 147,3 % [4, арк. 31, 38].

Однак слід зазначити, що собівартість зернових за період 1966–1969 рр. підвищилася: озимих – з 4,31 до 4,82 крб, ярих – із 4,78 до 8,32 крб за центнер [4, арк. 41]. Це було зумовлено значним збільшенням затрат на виробництво при невеликому рості продуктивності.

Щодо тваринництва, то деяких запланованих показників також не вдалося досягти. На початок 1970 р. передбачалося поголів'я ВРХ довести до 420 тис. голів, проте в наявності було 413,7 тис. При завданні законтрактувати в населення 64 тис. голів фактично було знято з контракту 56,8 тис. (86 % до плану). Перевірка виявила, що всупереч вказівці про збереження молодняка ВРХ в особистих селянських господарствах мали місце факти масового забою телят молочного віку. Лише за I квартал 1970 р. було забито 3 000 телят вагою до 80 кг [4, арк. 57, 183].

У цілому наприкінці п'ятирічки загальний економічний стан колгоспів демонстрував позитивну динаміку. Так, у 1970 р. порівняно з 1969 р. виробництво валової продукції зросло на 3,4 %, валовий дохід – на 8,3 %, чистий дохід – на 16,3 %, рентабельність – на 9,3 %, фонд оплати праці – на 2,7 % [4, арк. 137]. Окремі господарства значно збільшили свої доходи, які перевищили 1 млн крб. Газета «Радянська Волинь» інформувала: якщо на початку п'ятирічки було 19 таких господарств, то на початку 1971 р. їх налічувалося 60 [11]. Хоча варто зазначити, що до статистики, яку подавали колгоспи, потрібно ставитися критично, адже в ній часто трапляються неточності, перекошені, приписки. Для прикладу, як зазначалося на одному із семінарів бухгалтерів і обліковців, у колгоспі «Дружба» Ковельського району в звітності не було показано 270 га посівної площі, внаслідок чого врожайність «збільшилася» на 4,4 %, у колгоспі «Перше травня» Ківерцівського району, щоб приховати зменшення валового збору зернових культур, було приписано 921 ц зерна, у дев'яти колгоспах Ківерцівського району було виявлено 240 неврахованих корів, що відповідно «збільшувало» середньорічні надої від корови [6, арк. 146]. Усе це впливало на загальні статистичні показники по області і не давало змоги відобразити реальний стан речей.

Поряд із позитивними зрушеннями на кінець 1960-х рр. в аграрному секторі Волинської області намітився ряд негативних явищ. У 1970 р. окремі колгоспи не виконали планових показників з продажу державі сільськогосподарської продукції, у тому числі одне господарство – з продажу зернових, 215 – картоплі, 96 – овочів, 73 – цукрових буряків, 29 – м'яса, 57 господарств – з продажу молока. 20 колгоспів завершили 1970-й рік зі збитками. Сума збитків становила 1,7 млн крб. У 78 господарствах тваринницька галузь виявилася зовсім збитковою [4, арк. 101, 300]. Основними причинами цього були неефективне використання основних засобів та великі затрати на виробництво продукції. Наприклад, у Ківерцівському районі в 1970 р. порівняно з 1969 р. валової продукції було отримано на 2 млн крб більше, річний приріст становив 9 %. У той же час затрати на виробництво зросли на 17 % [4, арк. 301]. Крім того, у багатьох господарствах ріст оплати праці випереджав ріст її продуктивності, траплялися грубі порушення режиму економії, розтрата та крадіжки, низькими були рівень організації виробничих процесів та трудова дисципліна.

Попри високі темпи нарощування основних фондів, темпи росту валової сільськогосподарської продукції значно відставали. Так, якщо у 1969 р. порівняно з 1965 р. основні виробничі фонди з розрахунку на 100 га сільгоспугідь виросли на 43,7 %, то виробництво валової продукції в такому ж розрахунку зросло лише на 19 %. Ріст вартості основних фондів також не забезпечив відповідного росту чистого доходу господарств. Навпаки, у колгоспах у 1969 р. цей показник зменшився на 17,8 % порівняно з 1965 р. А в радгоспах узагалі в 1967 і 1969 рр. зафіксовано значні збитки [4, арк. 284]. Це означає, що основні виробничі фонди використовувалися незадовільно. Окрім того, слід зауважити, що збільшення валового і чистого прибутку відбулося значною мірою унаслідок підвищення закупівельних цін і встановлення 50 % надбавки за продаж державі тваринницької продукції.

Важливим засобом підвищення мотивації праці колгоспного селянства мав стати перехід до гарантованої грошової оплати працівників колгоспів, на що націлювала постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 16 травня 1966 р. «Про підвищення матеріальної зацікавленості колгоспників у розвитку суспільного виробництва». Нова система передбачала створення фонду оплати праці в колгоспах із грошових надходжень за вироблену продукцію. Господарствам, які не мали достатніх коштів для створення такого фонду, передбачалося надання позик Держбанком.

На виконання постанови у Волинській області вже на початку 1967 р. 228 колгоспів (64 % їх загальної кількості) перейшли на гарантовану грошову оплату на рівні радгоспної і вище. Колгоспам, яким не вистачило власних коштів, було виділено 3,8 млн крб кредитів [6, арк. 18, 19]. Станом на 1 січня 1971 р. 228 колгоспів із 355 перейшли на гарантовану грошову оплату праці. Однак не всі господарства змогли виконати зобов'язання по оплаті праці. Так, заборгованість за 1970 р. становила 17 105,2 тис. крб, у тому числі грішми – 16 354 тис. крб [6, арк. 31].

Оплата людинодня за 1965–1969 рр. зросла від 2,06 крб до 3,09 крб. Однак у ряді господарств виникла критична ситуація, коли річний валовий дохід значно відставав від фонду оплати. Наприклад, у колгоспі «Більшовик» Любомльського району фонд оплати праці на 46 % перевищував валовий дохід. Для покриття дефіциту фонду оплати праці господарства змушені були брати кредити. У 1969 р. ці позики становили 14,6 млн крб, що в 4,1 разу більше ніж у 1966 р. [6, арк. 43, 44]. Це створювало додаткові фінансові труднощі для колгоспів, значно обмежувало їх можливості у розширенні виробництва.

Слід зауважити, що систему нарахування заробітної плати у колгоспах навряд чи можна назвати соціально справедливою. Для прикладу, середньомісячна зарплата голови колгоспу становила 229 крб. при зайнятості 305 днів у рік, у той же час доярка при зайнятості 333 дні отримувала лише 65 крб, телятниця при зайнятості 307 днів – 61 крб [6, арк. 184].

Заробітна плата колгоспників не була єдиним джерелом грошових надходжень до сімейного бюджету. Волинські селяни отримували також грошові прибутки від реалізації продукції, виробленої у власних підсобних господарствах. Загалом це позитивно вплинуло на матеріальний добробут селян, суттєво збільшило їхні заощадження. Так, наприклад, якщо середній розмір внеску в ощадкаси колгоспників та їхніх сімей у 1965 р. становив 242 крб, то в 1970 р. – 659 крб, тобто зріс у 2,7 разу [5, арк. 67].

Окрім того, поряд з грошовою оплатою колгоспники отримували натуральну (зазвичай зерном), що було значною підтримкою для їхніх підсобних господарств.

Загалом уведення щомісячної гарантованої грошової оплати колгоспникам стало важливим соціальним кроком, однак сама система була недосконалою, у багатьох колгоспах – економічно необґрунтованою, що послаблювало ефективність їх господарювання.

Ще одним важливим соціальним зрушенням на селі став закон про пенсійне забезпечення колгоспників, що набрав чинності в 1965 р. Щоправда, початковий рівень пенсії становив лише 8 крб, але на кінець восьмої п'ятирічки він сягнув понад 20 крб.

Висновки. Отже, нова аграрна політика партійно-державного керівництва, започаткована в середині 1960-х рр., спричинила певні позитивні зрушення у сільському господарстві Волинської області. Аналіз основних показників виконання плану восьмої п'ятирічки з виробництва та продажу основних видів сільськогосподарської продукції засвідчив їх значне підвищення порівняно з попереднім періодом. Покращилося фінансово-економічне становище багатьох господарств, зміцнилася їх матеріально-технічна база, дещо поліпшився добробут трудівників села. Однак закладений реформами потенціал не був реалізований повною мірою через певні недоліки і прорахунки в організації сільськогосподарського виробництва. За роки восьмої п'ятирічки через

незадовільне використання основних фондів не вдалося досягти належного рівня фондовіддачі забезпечити відповідний ріст ефективності виробництва. Збільшення затрат на виробництво сільгосппродукції випереджало ріст продуктивності праці, що негативно вплинуло на рентабельність та прибутковість господарювання. Покращення загального економічного становища волинських господарств значною мірою відбулося унаслідок факторів екстенсивного характеру – збільшення капіталовкладень, матеріальних ресурсів, закупівельних цін тощо. Все це штовхало сільське господарство Волині на шлях екстенсивного розвитку, що стало однією з причин накопичення кризових явищ у 1970–1980 рр.

Список використаних джерел та літератури

1. Волинська область за роки радянської влади (1940–1966 рр.) : стат. зб. – Львів : Каменярь, 1969. – 314 с.
2. Волинь радянська : док. і матеріали. 1965–1975. Ч. IV. – Львів : Каменярь, 1984. – 227 с.
3. Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.), ф. Р-6, оп. 16, спр. 1273.
4. Держархів Волинської обл., ф. Р-6, оп. 16, спр. 2111.
5. Держархів Волинської обл., ф. Р-6, оп. 16, спр. 2925.
6. Держархів Волинської обл., ф. Р-32, оп. 18, спр. 2158.
7. Держархів Волинської обл., ф. Р-677, оп. 7, спр. 578.
8. Історія Волині. З найдавніших часів до наших днів / Михайлюк О. Г., Кічий І. В., Півницький М. Д. [та ін.]. – Львів : Вища шк., 1988. – 238 с.
9. Історія українського селянства : нариси. В 2-х т. Т. 2. – К. : Наук. думка, 2006. – 653 с.
10. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898–1971. Т. 8. 1959–1965. – М. : Политиздат, 1972. – 567 с.
11. Рад. Волинь. – 1971. – 15 січ.
12. Сільське господарство Волині : стат. зб. – Луцьк : [б. в.], 2009. – 315 с.

Статтю подано до редколегії
24.04.2011 р.